

بررسی جایگاه قرآن در نهج البلاغه

ریحانه حیدری^۱

چکیده

قرآن کتاب آسمانی و گفتار الهی است که برای هدایت بشر و رستگاری او بر پیامبر اکرم محمد مصطفی(صلی الله علیه و اله و سلم) نازل شده است. انسان کامل، قرآن مجسم و تکوینی است و چنین فردی می‌تواند حقیقت قرآن را به صورت کامل معرفی کند. ائمه اطهار(علیهم السلام) و یکی از آنان امیرالمؤمنین(علیه السلام) انسان‌های کاملند. به همین علت امام علی(علیه السلام) سزوارترین فرد برای معرفی قرآن کریم است. و هر کس در نهج البلاغه سیر کند این را می‌یابد که امام(علیه السلام) در اکثر خطبه‌ها و سخنان خود به آیات قرآن استشهاد می‌کند و گویا خطبه یا کلام خود را شرح و تفسیری از آن آیه می‌داند، در موارد بسیار، در مقام تعظیم و تکریم و جایگاه قرآن و بیان ویژگی‌ها و محسنات بر می‌آید که روح و جان آدمی را طراوت و صفا می‌بخشد، چرا که شخصی قرآن را تعریف و تبیین می‌کند که تالی‌ت‌لو قرآن است و قرآن با جان و روحش در آمیخته و مطابق گفتار خودش، قرآن ناطق است. در این مقاله کوشش می‌شود که سخنان امام در مورد جایگاه قرآن در حد امکان در نهج البلاغه بررسی شود به امید اینکه دریچه‌ای برای فهم بیشتر قرآن و نهج البلاغه به رویمان باز گردد. از نتایج این پژوهش به روش توصیفی تحلیلی این است که در دسترس بودن، جامعیت قرآن، حجت خدا بر خلق و کلید حل مشکلات برخی اوصاف قرآن می‌باشد که حضرت علی(علیه السلام) در نهج البلاغه برای شناخت مردم از اهمیت جایگاه قرآن بیان

۱. طلبه سطح ۲ حوزه علمیه ریحانه.

نموده‌اند.

کلیدواژه‌ها: قرآن، جایگاه قرآن، نهج البلاغه، حضرت علی(علیه السلام).

مقدمه

بی‌تردید قرآن کریم، کلام آسمانی و وحیانی است و اگر انسان بخواهد کلام خدا را بخواند و یا گوش دهد باید تنها سراغ قرآن برود و از سوی دیگر تنها معجزه ماندگار الهی و حجت خداوند به شمار می‌آید. بی‌گمان آشنایی و بهره‌مندی کامل و همه جانبه در تمامی عرصه‌های زندگی نیازمند تفسیر و تبیین از سوی قرآن شناسان است. از این رو پیامبر اسلام(صلی الله علیه و آله و سلم) - که خود امین وحی و مفسر اصلی آن به شمار می‌آید - هنگام عزم رحیل در مناسبت‌های مختلف با بیانات گوناگون(از جمله حدیث ثقلین)، علی و یازده فرزندش را هم‌عدل قرآن و به عنوان دو گوهر گرانبها در میان امت مسلمان معرفی کرده است. با مراجعه به بیانات ائمه معصومین(علیهم السلام) از جمله امام علی(علیه السلام) دیده می‌شود که زمینه فکر و بیان آن حضرت بیش از هر چیز متأثر از قرآن کریم بوده است. این تاثیر هم در لغات و تعبیرات حضرت آشکار است و هم در معانی و اندیشه های امام پیداست و کثرت تنوع انجام تاثیر در کلام حضرت به قدری است که نه فقط نهج البلاغه و کلام حضرت را بدون توجه به دقایق قرآن نمی توان درک و توجیه کرد بلکه حقایق قرآنی هم در بسیاری از موارد به کمک تفسیرهای حضرت درباره اسرار کتاب خدا روشن می‌شود. از این حیث نهج البلاغه حضرت گاه چون تفسیرهای لطیف و دقیق از مسائل اخلاقی- اجتماعی قرآن محسوب می شود که هم طالبان لطایف و معانی از آن بهره می یابند و هم کسانی که به الفاظ و ظواهر بسنده می کنند از آن سود می جویند. به همین علت در این پژوهش به بررسی جایگاه قرآن در نهج البلاغه پرداخته می‌شود.

در زمینه پیشینه موضوع تحقیق می‌توان به کتاب «ارتباط نهج البلاغه با قرآن» نوشته ی

«دکتر مجید معارف» و «دکتر حامد شریعتی نیاسر» را انتشارات سمت اشاره کرد. در این کتاب نویسنده به ارتباط دو سویه این دو کتاب اشاره نموده است و از جایگاه قرآن در نهج البلاغه سخنی نگفته است. بنابراین این دو کتاب هیچ وجه اشتراکی ندارند.

مقاله جامعیت و جاودانگی قرآن کریم در نهج البلاغه از زهرا آل مهدی، نویسنده در این مقاله فقط به یکی از موارد که جامعیت قرآن است اشاره نموده است و به موارد دیگر اشاره ای ننموده است. مقاله در ساحل نهج البلاغه (قرآن در نهج البلاغه) از حمزه کریم خانی؛ نویسنده در این مقاله فقط به جمع آوری سخنان حضرت علی (علیه السلام) در مورد قرآن و جایگاه آن پرداخته است و هیچ توضیح و تفصیلی ذیل آیات نداده است.

با مرور و بررسی کتاب ها و مقالات در این زمینه می توان گفت که نوشتاری با این موضوع تدوین شده است و به علت آگاهی از قرآن و جایگاه آن لازم است در این زمینه تحقیقی جامع و کامل انجام گیرد.

الف - مفهوم شناسی

مفهوم لغوی و اصطلاحی واژگان کلیدی ما را در تحلیل هر چه بهتر بحث کمک خواهد کرد، که به شرح ذیل می باشد:

۱. قرآن

واژه «قرآن» ۷۰ بار در متن قرآن به کار رفته است. ۴۸ بار به صورت القرآن، ۱۸ بار در قالب قرآن، قرآناً و قرآنه، ۲ بار به صورت بالقرآن، یک مرتبه بقرآن و یک بار هم در قالب لقرآن آمده است. برای واژه قرآن لغت شناسان اقوالی را لغت شناسان بیان نموده اند که عبارتند از:

۱. برخی از لغویون واژه قرآن را اسم جامد که غیرمشتق است گرفته اند و بدون اینکه در زبان عرب استعمال شده باشد؛ خداوند آن را اسم خاص برای آنچه که وحی بر پیغمبرش می شود بیان کرده است، مثل کتاب تورات و انجیل که اسماء برای کتاب های حضرت موسی (علیه

السلام) و عیسی (علیه السلام)، می‌باشد. (شافعی)^۱

۲. برخی دیگر از لغویون قرآن را اسم مشتق و غیرمهموز می‌دانند:

الف. چنانچه سیوطی در الاتقان می‌گوید: «مشتق از قرن الشیء بالشیء؛ یعنی چیزی را

به چیزی ضمیمه کردن.» از علل این نامگذاری مقترن بودن حروف، آیات و سوره‌ها به

یکدیگر است. (اشعری و جمعی دیگر)^۲

ب: نیز سیوطی در الاتقان قرآن را مشتق از قرائن و جمع قرینه بیان کرده است. زیرا آیات

قرآن مانند یکدیگرند و هر آیه‌ای آیه دیگر را تایید می‌کند به این بیان که هر آیه‌ای از قرآن،

قرینه آیات دیگر است. (فراء)^۳

۳. نیز برخی دیگر قرآن را مشتق و مهموز می‌دانند:

الف: ابن اثیر و زجاج قرآن را از قرء به معنای جمع گرفته‌اند. از علل بیان نظر این است

که قرآن همه ثمرات کتب آسمانی قبل را، در خود جمع نموده است. (ابن اثیر، زجاج و...)

ب: لحيانی نیز قرآن را بر وزن رجحان و غفران، مشتق از ماده «قرا» به معنای «تلاوت»،

بیان نموده است. (لحيانی و جمعی دیگر)^۴

از میان نظرات بیان شده، قول لحيانی از همه قوی‌تر به نظر می‌رسد.^۵ به خاطر اینکه

زمانی که اولین سوره بر پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) بر پیامبر نازل شد. لفظ «اقرا» بی-

تردید به معنای «بخوان» است. و نیز واژه قرآن، نخستین بار در آیه چهارم از سوره مزمل نازل

۱. حسینی زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۱۸، ص ۴۵۳.

۲. سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۱۶۲.

۳. همان.

۴. همان، ج ۱، ص ۱۶۳.

۵. زرقانی، مناهل العرفان، ج ۱، ص ۱۴.

شده است که طبق حدیث معروف جابر بن زید و ابن عباس^۱ در این آیه، دستور چنین است: «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً»^۲ و «قرآن» را شمرده شمرده بخوان. در آخرین آیه از همین سوره، بار دیگر در یک دستور عمومی اعلام می شود: «فَاقْرَأْ مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ عَلِمَ»^۳

«هرچه از «قرآن» میسر می شود، بخوانید.»

واضح و روشن است که منظور قرآن در هر دو آیه به معنای خواندنی است. حاصل اینکه، روشن ترین و مناسب ترین معنا برای قرآن، مشتق گرفتن آن از ماده «قرا» به معنای «تلاوت کردن» است. بنابراین در همه موارد واژه قرآن به معنای کتاب الاهی نیست. بلکه معنای خواندنی نیز می باشد.

۲. نهج البلاغه

نهج البلاغه، مجموعه ای از خطبه ها، نامه ها و سخنان کوتاه امام علی (علیه السلام) است که نمایانگر گوشه ای از اندیشه بلند و آسمانی حضرت علی (علیه السلام) است از یک هزار سال پیش به صورت کتابی جاودانه در اختیار جهان و جهانیان قرار گرفته و دنیا را تحسین و حیرت روبرو کرده است.^۴ این کتاب مقدس شامل ۲۴۲ خطبه و ۷۹ نامه و ۴۸۹ کلمه کوتاه و حکمت آمیز از سخنان گهر بار و برگزیده ی پیشوای جهان اسلام، امیرالمؤمنین (علیه السلام) است.^۵ که سید رضی در اواخر قرن چهارم هجری این مجموعه را جمع آوری کرده است.^۶

۱. سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۸۱.

۲. مزمل (۷۳)، آیه ۴.

۳. مزمل (۷۳)، آیه ۲۰.

۴. رشاد، دانشنامه امام علی (علیه السلام)، ج ۱۲، ص ۱۱.

۵. محمدی، المعجم المفهرس لالفاظ نهج البلاغه، مقدمه کتاب.

۶. آغابزرگ تهرانی، الذریعه، ج ۲۴، ص ۴۱۳.

و در خطبه دیگر با این تعبیر که «وَدَوَاءُ لَيْسَ بَعْدَهُ دَاءٌ»^۱ می‌فرمایند:

«قرآن دارویی است که بعد از آن دردی باقی نمی‌ماند.»

مطلبی که قبل از هر چیز باید بدان توجه داشت ایمان به فرمایش حضرت علی(علیه السلام) است؛ یعنی باید با تمام وجود باور داشته باشیم که درمان حقیقی دردها و مشکلات ما، اعم از فردی و اجتماعی، در قرآن است. همه ما به این مطلب اقرار داریم؛ لکن مراتب ایمان و یقین افراد متفاوت است. هر چند هستند کسانی که با تمام وجود باور داشته باشند که اگر به قرآن روی بیاورند و معارف و راهنمایی‌های آن را به کار بندند، قرآن بهترین نسخه شفابخش دردهاست، لکن چنین افرادی بسیار اندکند و شاید یکی از بزرگ‌ترین مشکلات جامعه ما ضعف ایمان در این جهت باشد و این امر موجب شده که بسیاری از مشکلات همچنان باقی بماند.^۲

۵. وصول به درگاه قرب الهی

حضرت علی(علیه السلام) می‌فرمایند:

«وَلَا يَخْتَلِفُ فِي اللَّهِ، وَلَا يُخَالِفُ بِصَاحِبِهِ عَنِ اللَّهِ»^۳ «آیاتش در شناساندن خدا اختلافی

نداشته، و کسی را که همراهش شد از خدا جدا نمی‌سازد.»

«این کتاب الهی براساس بیان اصول و قوانین کلی و جامعی که متضمن صلاح امور دنیا و آخرت انسان است قرار دارد، و هدف این قوانین، کشانیدن و سوق دادن مردم به سوی حق، و وصول به آستان قرب و جوار رحمت خداوند است، از این رو هیچ واژه‌ی در قرآن یافت نمی‌شود که دلالت بر خلاف این مقصود داشته باشد، بلکه همه‌ی الفاظ و مطلب آن گویای

۱. نهج البلاغه، خطبه ۱۸۹.

۲. مصباح یزدی، قرآن در آینه نهج البلاغه، ج ۱، ص ۱۴.

۳. نهج البلاغه، خطبه ۱۳۳.

وحدت مقصد، و بیانگر هدف واحدی است که همان وصول به درگاه قرب الهی، پس از پاک شدن از ناپاکی‌ها و پلیدی‌های این دنیا است.^۱

۶. اعجاز قرآن

مهمترین مطلبی که در نهج البلاغه به چشم می‌خورد اوصاف ناظر به اعجاز قرآن است. گاهی وصف امام علی (علیه السلام) از قرآن، ناظر به معجزه بودن قرآن است. از این جهت می‌بینیم که از قرآن کریم به عنوان کتابی یاد شده که از حیث حقایقی که در بطن آن وجود دارد جامع و پایان‌ناپذیر است. به عنوان مثال، می‌فرماید:

«إِنَّ الْقُرْآنَ ظَاهِرُهُ أُنِيقٌ وَبَاطِنُهُ عَمِيقٌ»^۲ یا در جایی دیگر، آن را به دریا تشبیه می‌کند: «وَبَحْرًا لَا يَدْرِكُ قَعْرَهُ»^۳ «قرآن کریم دریایی است که کسی نمی‌تواند به عمق آن دست پیدا کند.»

در توضیح این سخن باید گفت که اگر قرآن کتابی بشری و نشئت گرفته از افکار محدودی بود دیگر نمی‌توانست به دریایی که کسی به نهایت آن نرسد، وصف شود. همچنین در خطبه ۱۷۶ ویژگی‌هایی علمی را برای قرآن نام می‌برد و یا در خطبه ۱۸ بحث اختلاف‌ناپذیری قرآن را ذکر می‌کند: «إِنَّهُ لَا اخْتِلَافَ فِيهِ»^۴

امروزه دانشمندان علوم قرآنی معتقدند از این لحاظ که نمی‌توان هیچ ردپایی از تناقض و اختلاف در قرآن پیدا کرد، قرآن معجزه است و اگر احیاناً کسی فکر می‌کند که در قرآن اختلاف وجود دارد، ناشی از عدم تدبّر در آن است چون در سایه تفکر در قرآن اختلاف‌ها به

۱. ابن میثم، شرح نهج البلاغه ابن میثم، ج ۳، ص ۲۹۳.

۲. نهج البلاغه، ص ۶۴.

۳. همان، ص ۴۱۸.

۴. نهج البلاغه، خطبه ۱۸.

وحدت تبدیل خواهد شد.^۱

۷. نور بودن قرآن

حضرت علی (علیه السلام) می‌فرماید:

«وَلَا تُكْشَفُ الظُّلُمَاتُ إِلَّا بِهِ»^۲ «ظلمات و تاریکی‌ها جز در پرتو نور قرآن برطرف نخواهد

شد!»

نه تنها ظلمت جهل و تاریکی کفر و بی‌ایمانی و بی‌تقوایی، بلکه ظلمات در صحنه زندگی اجتماعی و سیاسی و اقتصادی نیز بدون تعلیمات قرآن از میان نخواهد رفت. امروز با این که دنیا از نظر صنایع، فوق العاده پیشرفت کرده، ولی با این حال انواع ظلمت‌ها بر جامعه بشری سایه شوم خود را گسترده است؛ جنگ‌ها و خونریزی‌ها، ظلم و بی‌عدالتی‌ها، فقر و بدبختی و از همه مهم‌تر ناآرامی‌های درونی همه جا را فراگرفته و تمام این‌ها نتیجه مستقیم ضعف ایمان و تقوا و فقر اخلاقی و معنوی است که بهترین راه درمان آن پناه بردن به قرآن است.

از همه اسفناک‌تر رها کردن قرآن و پناه بردن به آرای ظنی و افکار قاصر بشری در زمینه احکام است که گروهی از مسلمانان به خاطر دور بودن از قرآن گرفتار آن شدند.^۳

نتیجه‌گیری

امام علی (علیه السلام) به عنوان بزرگ‌ترین پرورش یافته مکتب قرآن و پیامبر اعظم (صلی

الله علیه و آله و سلم) همواره در سراسر نهج البلاغه در کلمات، خطبه‌ها و نامه‌های خود به

۱. مجید معارف، رابطه نهج البلاغه با قرآن، ص ۲۸-۲۷.

۲. نهج البلاغه، خطبه ۱۸.

۳. مکارم شیرازی، پیام امام امیر المومنین (علیه السلام)، ج ۱، ص ۶۳۳.

مناسبت های مختلف ویژگی های قرآن را بیان نموده و ارزش های آن را برای مردم برشمرده و از قرآن کریم تجلیل کرده است و بارها مردم را به رعایت حق قرآن و تدبر در آن ترغیب فرموده است. به طوری که حتی در واپسین لحظات زندگی دنیایی خویش، فرزندان مادی و معنوی خود را در عمل کردن به آن وصیت می کند.

به خاطر اینکه زمینه فکر و بیان امام علی (علیه السلام) بیش از هر چیز متأثر از قرآن کریم بوده است، کثرت تنوع اشارات و معانی قرآنی در کلام آن حضرت هم تا حد زیادی به سابقه آشنایی و بزرگ شدن در خانه وحی و مشاهده نزول آیات بر پیامبر و جمع آوری قرآن به وسیله حضرت بر می گردد. در دسترس بودن، جامعیت قرآن، حجت خدا بر خلق و کلید حل مشکلات برخی اوصاف قرآن می باشد که حضرت علی (علیه السلام) در نهج البلاغه برای شناخت مردم از اهمیت جایگاه قرآن بیان نموده اند.

منابع و مآخذ

* قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.

* نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی.

کتاب فارسی

۱. رشاد، علی اکبر، دانشنامه امام علی (علیه السلام)، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و

اندیشه اسلامی، ۱۳۸۰ ش.

۲. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن، الاتقان فی علوم القرآن، مترجم از مهدی

حائری قزوینی، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۳ ش.

۳. مصباح یزدی، محمدتقی، قرآن در آینه نهج البلاغه، قم: مجمع جهانی اهل بیت

(علیهم السلام)، ۱۳۸۵ ش.

۴. معارف، مجید، **رابطه نهج البلاغه با قرآن**، تهران، سمت، ۱۳۹۶ش.
۵. مکارم شیرازی، ناصر، **پیام امام امیر المومنین (علیه السلام)**، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۷ش.

کتب عربی

۶. آغابزرگ تهرانی، **الذریعه**، محقق علی نقی منزوی، چاپ دوم، بیروت: دار الاضواء، ۱۳۹۸ق.
۷. بحرانی، کمال الدین میثم بن علی بن میثم، **شرح نهج البلاغه ابن میثم**، محمدصادق عارف، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰ش.
۸. حسینی زبیدی، محمد مرتضی، **تاج العروس من جواهر القاموس**، محقق علی هلالی و علی سیری، چاپ اول، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ق.
۹. زرقانی، محمدعبدالعظیم، **مناهل العرفان**، بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۱۵ق.
۱۰. محمدی، کاظمش، **المعجم المفهرس لالفاظ نهج البلاغه**، قم: نشر امام علی (علیه السلام)، ۱۳۶۹ش.

مقالات و سایت ها

۱۱. کریم خانی، حمزه، **در ساحل نهج البلاغه (قرآن در نهج البلاغه)**، مجله گلبرگ، ۱۳۸۴ش، شماره ۶۴.
۱۲. آل مهدی، زهرا، **مقاله جامعیت و جاودانگی قرآن کریم در نهج البلاغه**، سومین کنفرانس بین المللی دستاورهای نوین پژوهشی در علوم انسانی و مطالعات اجتماعی و فرهنگی، ۱۳۹۷ش.